

BETHLEN MIKLÓS FRANCIA EMLÉKIRATAI

1736-ban amszterdami jelzéssel, de tulajdonképpen roueni¹ nyomdában jelent meg a »Mémoires historiques du Comte Bethlen-Niklos, contenant l'Histoire des derniers Troubles de Transilvanie« (Bethlen Miklós gróf emlékiratai, melyek az utolsó erdélyi zavargások történetét tartalmazzák) című munka, amely mind irodalomtörténeti, mind pedig történeti szempontból érdekes alkotás. Az Emlékiratok szerzőjét és műfaját illetően a magyar irodalomtörténetírás és történetírás különböző véleményeket alakított ki, de egyes adatainak jelentőségét nem vonta kétségbe. A jelen tanulmánynak az a célja, hogy — új adatok alapján — tisztázza a szerző és a műfaj kérdését s vizsgálat alá vegye az Emlékiratokban közölt adatok hitelességét és forrásait.

I

Ahhoz, hogy a fenti célkitűzést megvalósíthassuk, szükség van az Emlékiratok rövid bemutatására. A Mémoires szerint Bethlen Miklós apja egyik kastélyában nevelkedett és maga Bethlen János kancellár ügyelt fel fia nevelésére. Főleg arra törekedett, hogy elsajátítsa a török és a német nyelvet, amelyekre Erdély helyzete miatt szüksége lehetett. Az ifjú Bethlen akkor lép — az Emlékiratok szerint — az erdélyi történelem színpadára, amikor apja magával viszi az országgyűlésre, melyet Barcsai Ákos hív össze Segesvárra. Itt egy bálon pillantja meg azt a gyönyörű lányt, akibe halálosan szerelmes lesz — a 17. századi francia preciozitás szabályai szerint. Bánffy Zsigmond lánya, Izabella, azonban rövidesen Barcsai fejedelem felesége lesz. A gyöngéd szívű lovag a hír hallatára súlyosan megbetegszik s kiderül az is, hogy csak akkor gyógyulhat meg, ha Izabellát láthatja. Jelentkezik a fejedelmi udvarban, ahol testőrkapitánnyá nevezik ki. Most már gyakran láthatja az imádott hölgyet, sőt arra is alkalma van, hogy feltárja előtte érzelmeit. A szerelmi ostromot azonban félbeszakítja Rákóczi György visszatérése Erdélybe. Barcsai menekülni kényszerül, feleségét Déván hagyja, maga pedig Szebenbe vonul. Bethlen mindenhová követi őt és vállalkozik arra is, hogy Dévára levelet visz. A havasokon keresztül sikerül is eljutnia Izabellához, aki egy dobozzal jutalmazza meg, de kiköti, hogy azt útközben nem szabad felbontania. A kíváncsiság azonban annyira hatalmába keríti Bethlent, hogy az úton kinyitja a dobozt. Egy levelet talál benne, amelyben Izabella árulónak, esküszegőnek, hűtlennek nevezi. Hősünk elájul. Amikor magához tér, egy másik levelet fedez fel a dobozban. Ebben Izabella megbocsát neki, de figyelmezteti, hogy máskor jobban engedelmeskedjék parancsainak. Három gyűrű is van a dobozban. Az egyik gyémánttal kirakva s ez a felirat áll rajta: »Mentől tisztább, annál betesebb« (így írja az 1804-es magyar fordítás)², a második agáttal díszített s felírása: »Ha nem tiszta, nem méltó az istenekhez«, a harmadik Izabella rosszul sikerült képmását viseli magán. Bethlen boldogan siet vissza Szebenbe, ahonnan a fejedelmi postába csempészve küldözgeti leveleit szerelmének.

Ámor játékaikat megzavarják az események: Barcsai lemond a fejedelemségről Kemény János javára, ez utóbbi pedig megöleti az ingadozó jellemű Barcsait. Bethlen apjával együtt áttál Kemény pártjára s Barcsai halála után reméli, hogy Izabella az övé lehet. Nemes emberével, Patkóval megindul Görgény felé, az úton azonban elfogják a tatárok. Nagy ügyel-bajjal kiszabadul, de súlyosan megbetegszik s útját nem tudja folytatni. Az időközben Husztra

¹ Quérard, La France littéraire, VII. k. 554. l.

² Gróffy Bethlen Miklós, ifjúkori életének, ugy Erdélyország, akkori történeteinek tulajdon magától Frantzia Nyelven való Leírása. Magyarra fordítottot és kiadatott a Magyar Nemzeti Jáltzó Szín'hasznára. Kolosvárott. Nyomtatott a' Réf. Kőlegyom Bet. 1804-dik Esztendőben.

költözött Izabellához levelet ír, amelyben »a tökéletes és szenvedélyes szerelmes« vallomása olvasható. Izabella válaszában csak »barátságáról« beszél s nem sok idő múlva férjhez megy Zólyomi grófhoz. A megkeseredett szerelmes apja tanácsára külföldi akadémiákra indul.

Először Bécsben állapodik meg, ahol főleg olasz és francia nyelvet tanul. Majd beáll önkéntesnek Montecuccoli hadseregébe, együtt harcol a francia segélyhadakkal Szentgotthárdnál s a győzelem után Zrinyi Miklóst látogatja meg Csáktornyan. Az Emlékiratokból megtudjuk, hogy Zrinyi a vassvári béke megkötése miatti elkeseredésében »Ne bántsd« címen munkát ír, amelyet kéziratban terjesztenek s amelyben a szerző azt állítja, hogy a magyarok saját erejükből is kiűzhetik a törököt az országból. Zrinyi halála után — amelyet a Mémoires részletesen leír — Bethlen a franciák tanácsára Velencén és Lyonon keresztül Párizsba utazik. Itt költelekző, fényűző életet él. A legelőkelőbb körök vendége, fogadja őt Condé herceg Chantillyben. Condé érdeklődik az erdélyi história iránt s az Emlékiratok szerint jobban ismeri azt, mint maga Bethlen. Párizsból hazatérve Bethlen Miklós feleségül veszi Szirmay Péter leányát, franciás kastélyt épített Bethlenszentmiklóson és franciás társadalmi életet él.

Ez a Mémoires első részének meséje, a második rész tartalma ettől merőben különbözik: Révérend abbé, aki Erdélybe jön, hogy egyrészt a bujdosók és Apafi, másrészt a francia király közötti szerződés megkötését megkönnyítse, értesül arról, hogy Bethlen franciául beszél s ezért felkeresi őt a fogarasi börtönben, ahová azért került, mert valamit hallott a Béli-féle összeesküvésről. Az Emlékiratokból értesülünk Révérend diplomáciai sikereiről, az erdélyiek és a bujdosók harcáról. Béthune márki varsói francia követ, a magyar bujdosók és az erdélyiek küldöttjei megkötik a varsói szerződést. Ennek értelmében francia zsoldoscsapatok érkeznek Magyarországra Boham gróf vezetésével. Miután Révérendnek sikerül Teleki Mihállyal is megegyeznie, az erdélyi csapatok is megindulnak a császáriak ellen, de Teleki nem sokáig vesz részt a harcokban. A főparancsnokságot Thököly Imre veszi át és egyre-másra aratja sikereit a Felvidéken. XIV. Lajos azonban már nem sokat törődik a magyarországi »diverzióval«: megkötö a nymwegeni békét s Révérend, aki segíti a Boham csapatában harcoló tiszteket, hogy átjussanak Lengyelországba, hazaindul Párizsba. Társaságában utazik Franciaországba az Absolon Dániel vezette követség, melynek egyik tagja Bethlen Miklós. Bethlent Béthune márki bemutatja XIV. Lajosnak, aki meglepetéssel hallja, hogy az erdélyi főúr megtanulta a francia nyelvet. Rövid párizsi tartózkodás után Bethlen visszatér Erdélybe. A könyv az 1680-tól 1690-ig terjedő események vázlatos szemléjével fejeződik be.

II

E rövid ismertetés elolvasása után azonnal felvetődik a kérdés, vajon a Mémoires adatai megfelelnek-e a történelmi igazságnak? Bethlen Miklós életét nagyon jól ismerjük Önéletírásából, kortársai emlékirataiból, egyszerű tehát összevetni a valóság és a fikció adatait. Tudjuk, hogy Bethlen Miklóst a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát követő események elvonták a kolozsvári tanulástól. Apja magával viszi az 1658 októberére összehívott segesvári országgyűlésre. Innen Barcsaival Dévára megy, ahol — amint Bethlen írja — »igen kurta lévén a fejedelemséghez képest a kancellária, én voltam az egyik kancellista.«³ Ezután részt vesz a marosvásárhelyi országgyűlésen is s innen kerül vissza ismét Apáczai Csere János keze alá Kolozsvárra. Amikor Rákóczi György betör Erdélybe, Bethlen János vagyonát elkobozza, feleségét és gyermekeit pedig fogva tartja Segesvárott. Bethlen Miklós innen megszökik s átjut Barcsai táborába, majd pedig Szebenbe. Rákóczi szászfenesi veresége után apja Husztra küldi. 1661-ben a besztercei gyűlésről Kemény fejedelem passzusával külföldi akadémiákra indul.

Ha ezeket az adatokat összevetjük a Mémoires állításaival, kétségtelenné válik, hogy a francia emlékiratok nem fedik teljesen az igazságot. A francia munka helyesen említi azokat a helyeket, ahol a fiatal Bethlen megfordult, de kolozsvári tanulásáról, a Bethlen-család fogvatartásáról, Miklós szökéséről és bujdosásáról semmit sem tud. Az alkalom-szülte kancellista szerepét eltulozza. Még távolabb áll azonban a valóságtól a szerelmi történet. Először is Bánffy Zsigmond leányát nem Izabellának, hanem Ágnesnek hívták, nem az 1658-as, hanem az 1660-as segesvári gyűlés idején vette őt feleségül Barcsai.⁴ Második férje nem Zólyomi gróf volt, hanem Rhédey László, előbb máramarosi főispán, majd váradi főkapitány, akivel 1662. március 29-én tartotta esküvőjét.⁵ Ekkor már Bethlen Miklós nem tartózkodott Erdélyben:

³ Bethlen Miklós: Önéletírás (bevezette és sajtó alá rendezte Tolnai Gábor) Bp. 155. l. A többi adat is az Önéletírásból származik.

⁴ Erdélyi Országgyűlési Emlékek, XII. köt. 50. l.

⁵ Nagy Iván, Magyarország családai, Pest, 1857-, IX. 746. l.

Ha ezek az adatok nem győznének meg a szerelmi történet fiktív voltáról, fordulhatunk Bethlen Önéletírásához is: az öreg kancellár ebben a művében a legteljesebb összintességgel, nyíltsággal számol be életének minden részletéről s így szerelmi életéről is. Az Önéletírásban azonban egy szó sincs Bánffy Ágnes iránti szerelméről. Igaz, ugyan, hogy említi 1660 őszén egy Husztra vetődött »nagy nagyságos úr« 18 esztendő »minden szépségben kerestetett dolgokra nézve ritka híres feleségét⁶, akivel kölcsönösen megszeretik egymást, de ez a »híres szép asszony« nem lehet azonos Bánffy Ágnessel, hiszen, amint Barcsai feleségül veszi, azonnal magával is viszi Görgény várába.⁷

A szerelmi história mellett találunk más fiktív elemeket is a Mémoires-ban. Így például nem állja meg a helyét az az állítás, hogy Bethlen Bécsben az akadémiaára járt volna. Nem állt be Montecuccoli seregébe és nem vett részt a szentgotthárdi csatában sem. Ez utóbbi állítás láthatóan azt a célt szolgálja, hogy a szerző minél több francia vonatkozást sűrítessen munkájába s kiemelje a franciák szerepét a törökök leverésében. Igaz, hogy Bethlen felkereste Zrinyit — de csak nagy külföldi tanulmányútja után. Bethlennek a Mémoires-ban leírt külföldi útja nem egyezik a valósággal. Járt ugyan Párizsban és Velencében is, de két különböző alkalommal: a francia fővárosban Angliából jövet, Velencébe pedig Zrinyi halála után Csáktornyáról ment át. Az Önéletírás szerint Bethlen Párizsban elég szerényen élt. A Saint-Germain »hóstatáiban lakott, asztala egy »emberséges embernél« (az »honnête homme« magyar megfelelője) volt, vendégeskedett Ruvigny márkinál, a hugenották egyik főemberénél, fogadta őt de Lionne külügyi államtitkár és Colbert pénzügyi államtitkár, de Condé herceget nem látogatta meg. Rá kell még mutatnunk arra is, hogy hazatérte után nem Szirmay Péter leányát, hanem Kun Ilonát vette el feleségül s végül arra, hogy nem kétszer járt Franciaországban.

Nem lehet célunk itt teljes hibajegyzéket adni, pusztán azt akartuk e néhány adattal bebizonyítani: teljesen elképzelhetetlen, hogy ezeket a tévedéseket Bethlen Miklós maga követhette volna el. Már e néhány, a valóságnak ellentmondó adat alapján sem tekinthetjük Bethlen Miklóst a Mémoires szerzőjének. A szerző kilétét megállapítani viszont egyáltalán nem nehéz, egrészről a munka tartalma, másrészt a francia kiadó előszava alapján. Coq de Villeray, Voltaire egyik heves, de gyenge tollú ellenfele, a Mémoires első kiadója leszögezi az előszóban, hogy az Emlékiratokat Révérend abbé írta — Bethlen felszólítására. Szerinte Bethlen elmesélte a francia ágensnek kalandjait és arra kérte őt, írja meg azokat, mert önmaga nem ismeri eléggé a francia nyelvet és nem képes olyan ékesen előadni a történetet, hogy az valóban tessék annak a francia hölgynek, aki őt párizsi tartózkodása idején pénzzavarából kiségitette. A Mémoires megjelent 1739-ben a Rákóczi-szabadságharc nagy igazoló iratában, az »Histoire des Révolutions de Hongrie« című munkában is. A kiadó az előszóban hangsúlyozza, hogy nincs meggyőződve az Emlékiratok hitelességéről és kijelenti, hogy ebben a kiadásban a regényes elemeket elhagyta és csak az erdélyi mozgalmakra vonatkozó részeket közli, mert ezek elősegíthetik a magyarországi események megértését.

Bár ezek után eléggé világos, hogy ki lehet a Mémoires szerzője, a kérdés hosszú időn keresztül még sem látszott eldöntöttnek. Nemcsak Sacy,⁸ a magyar történelem kiváló 18. századi francia ismerője állította azt, hogy a Mémoires Bethlen műve, hanem Bod Péter is azt mondja a Magyar Athénasban, hogy Bethlen »meg-írta volt a maga életét Frantzia nyelven«.⁹ Hogy a 18. században a magyar olvasók Bethlennek tulajdonították az emlékiratokat, arra nagyon érdekes adatokat találtam a marosvásárhelyi Teleki-téka egyik Mémoires-példányában. Ezt a példányt, amely eredetileg Jean Bernouilli tulajdona volt, minden valószínűség szerint Teleki Mihály leszármazottja, Teleki Sámuel olvasta, s olvasás közben az egyes részekhez megjegyzéseket, adversariákat fűzött. Az eredeti kiadásban a címlap előtt Thököly képét látjuk ezzel az aláírással: Le fameux Comte Michel Teckelii, Chef des Rébelles mécontens de Hongrie. (A híres Teckelii Mihály gróf, a magyarországi elégedetlen lázadók feje.) Teleki Sámuel felháborodik azon, hogy Teleki Mihály és Thököly Imre nevét összeavarták s így kiált fel. »Eu, crassam Scriptorum Exoticorum de rebus nostris ignorantiam! Leg. Emericus Tököli.« A kiadó valóban hibázott, de a császárhű Teleki Sámuel felháborodását elsősorban az magyarázza, hogy a Mémoires így az ő családját is rebellis hírbe hozhatja. Vannak azonban mulatságosabb megjegyzései is, amelyek úgy vitatkoznak a könyv egyes állításaival, mintha Teleki magával Bethlen Miklóssal szállna perbe. Amikor Révérend leírja, hogy Erdélybe érkeztek Bethlent fogságban találja, Teleki Sámuel ékes franciasággal megjegyzi. »Vous devriez dire ici que Teleki a eu beaucoup de part a Votre emprisonnement. Car c'est ce qui tient tant au coeur, et qui fait que Vous le decriez dans Votre (sic!) Mémoires.« (Meg kellene mondania, hogy Telekinek nagy része volt az ön elfogatásában. Mert ezt vette annyira a szívére

⁶ Önéletírás, 221. l.

⁷ E. Ö. E. XII. 61. l.

⁸ Sacy, Histoire de Hongrie, Paris, 1778, II. 9. jegyzet, 487—88. 11.

⁹ Bod: Magyar Athenas, 41. l.

s ezért szidja őt Emlékirataiban.)¹⁰ Egy helyütt a Mémoires-ban az áll, hogy Bethlen hasonlított Condéra. Teleki Sámuel oldalt megjegyzi: »Il y a en ceci un peu de vanité« (Valami kis hiúság is van ebben!) A Széchenyi-Könyvtár és a volt Erdélyi Múzeum Egyesület kéziratai között megtaláltam a Mémoires több magyar és latin fordítását, ami egyrészt azt bizonyítja, hogy a könyv nagy érdeklődésnek örvendett a 18. század második felében, másrészt arra is utal, hogy a magyar olvasók valóban Bethlen munkájának tarthatták,¹¹ 1804-ben végül nyomtatásban is kiadják Kolozsvárt a Nemzeti Játék Szín javára a Mémoires első részét »Groff Bethlen Miklós ifjúkori életének, úgy Erdélyország történeteinek tulajdon magától Frantzia Nyelven való Le írása« címen. A fordítás azzal is igyekszik Bethlen szerzőségét alátámasztani, hogy például Bánffy Izabella nevét Ágnesre változtatja. Az erdélyi köztudatban élő nézetet visszahangozza De Gerando 1850-ben Párizsban megjelent munkája is (La Transylvanie et ses habitants), amely úgy gondolja, hogy a Mémoires Bethlen Önéletírásának francia fordítása.¹²

Végül is Szalay László, az Önéletírás első kiadója a történeti adatok és Coq de Villeray előszava alapján 1858-ban megállapítja, hogy a francia munka nem tulajdonítható Bethlennek.¹³ Ugyanezt a nézetet vallja Szilágyi Sándor és Toldy István, aki 1864-ben kiadja a Mémoires teljes magyar fordítását.¹⁴ E végérvényeseknek tűnő megállapítások után sem zárult le azonban a vita. Birkás Géza egyik 1917-ben megjelent cikkében (Bethlen Miklós és Prévost abbé) ismét Bethlent tartja a Mémoires szerzőjének,¹⁵ amire azután Angyal Dávid válaszol, elismételve Szalay érveit.¹⁶ De még ezután is felbukkan az a nézet, hogy Bethlen a Mémoires szerzője. Tolnai Gábor egyik régebbi munkájában azt állítja, hogy Bethlen »franciául írja meg emlékiratait, a korai magyar mémoires-irodalom páratlanul álló remekét.«¹⁷

A már fentebb felsorakoztatott érvek után csak még egy adattal szeretném megerősíteni azt az állítást, hogy a Mémoires szerzője nem Bethlen Miklós, hanem Dominique Révérend. A roueni városi könyvtárban megtaláltam a Mémoires kiadójának egyik kéziratát, melynek címe: Abrégé chronologique de l'histoire ecclésiastique, civile, politique et littéraire de la province de Normandie (Normandia-tartomány egyházi, polgári, politikai és irodalmi történetének időrendi áttekintése). Megemlékezik Révérendről is s vele kapcsolatban ezt írja: »Il a encore laissé une histoire manuscrite du Comte Bethlem Niklos qui a été publiée apres sa mort. M. L(e C (oq) de V(illeray) son ami qui l'en avait fait depositaire de son manuscrit en est l'editeur.« (Még maradt utána Bethlen Miklós kéziratossá történeti, amelyet halála után adtak ki. Barátja, Le Coq de Villeray, akit kézírata letéteményesének tett meg, a kiadója.) Ez az adat megerősíti az eredeti kiadás előszavának állítását s pontosan informál a kézirat sorsáról is.

III

Ezek után felvetődik a kérdés: ki volt Dominique Révérend, milyen munkásságot fejtett ki azonkívül, hogy mint Franciaország ágense működött Erdélyben és megírta az Emlékiratokat?

Amint már a Mémoires előszava is utal erre, a legbőségesebb életrajzi adatokat Révérendra vonatkozólag Moréri »Dictionnaire historique« című munkájában lehet megtalálni. Ennek a cikknek az írója minden valószínűség szerint Révérend barátja, a már említett Le Coq de Villeray, akinek az előbbi részben ismertetett, Rouenban található kézírata rövid életrajzi összefoglalót is ad. Moréri munkájának 1740-es kiadásában a következő adatokat találjuk Révérend-ra vonatkozólag.¹⁸

¹⁰ Teleki-téka Mémoires-példánya, II. 41. l.

¹¹ A volt Erdélyi Múzeum Egyesület kéziratárában az A. 958. jelzetű latin kézirat az eredeti első kötetének 272. lapjág, Zólyomi és Bánffy Agnes házasságáig jut el. Az 626. jelzetű magyar kézirat on ez olvasható: Bethlen és Bartsainé, későbbi írással: Bethlen Miklós emlékiratai, Csomai a régényes részeket fordítja le a Patkó-féle epizódig. A Széchenyi Könyvtárban: Fol. Lat. 3698. Commentarii Nicolai Bethlen continentines peculiariter Historiam Turbarum Transylvaniae.

¹² I. m. II. 235. l.

¹³ Önéletírás, Előszó, XII. l.

¹⁴ Szilágyi: Erdély irodalomtörténete, B. Szemle, V. 41–46, l.; Toldy, Gróf Bethlen Miklós történeti emlékiratai, Pest, 1864, Előszó.

¹⁵ E. Ph. K. 1927, 596. l.

¹⁶ E. Ph. K. 1918, 77–78. l.

¹⁷ Tolnai, Régi magyar főurak, 102. l.

¹⁸ Révérend életrajzára vonatkozólag l. a Mémoires előszavát, Moréri, Dictionnaire, 18. kiadás, 1740/VII. 84. l.; F. X. de Feller, Dict. historique ou Biographie universelle, 8. kiadás, Paris, 1835, XVII. 210 b.; Firmin-Didot, Nouvelle Biographie, XLI. 166–67 h. Quérard említi (France littéraire, VII. 554. l.), hogy Barbier szerint Révérend 1643-ban, Guilbert szerint 1648-ban született. Úgy hisszük, hogy az utóbbi adat a helyes, tekintettel arra, hogy a Mémoires előszava, Le Coq de Villeray jegyzetei és Moréri is ezt említik.

Dominique Révérend 1648, november 14-én született Rouenban, minden valószínűség szerint jómódú polgári családból. Tanulmányait Beauvaisban kezdte, a retorikát és a filozófiát Párizsban végezte el. Nagybátyja az Orléans herceg udvari papja volt s az ő biztatására végzi el a teológiát, abban a reményben, hogy öröklő nagybátyja állását. A Sorbonne-i tanulmányok befejezése után nem sokkal a Saint-Cloud-i káptalan dékánja lesz, majd kapcsolatba kerül a lengyelországi francia követtel, Béthune márkival, 1676-ban elkíséri őt Lengyelországba. Béthune küldi el Erdélybe azzal a feladattal, hogy mozdítsa elő a szerződés megkötését Franciaország és a magyarországi »elégedetlenek« között (így nevezték a franciák a magyar felkelőket), A szerződés célja az volt — írja Moréri — hogy »kényszerítse a császárt, küldjön csapatokat ellenük és így csökkentse a Rajnánál álló hadserege létszámát.« Küldetéséből Párizsba visszatérve, XIV. Lajos megjutalmazza és 600 livre-s évjáradékot biztosít számára. A Saint-Cloud-i káptalan elnöksége mellett elnyeri a kanonoki tisztelet is. 1697-ben eladja hivatalait és visszavonul a magánéletbe, kizárólag tanulmányainak szenteli idejét. Nem fogadja el a descartes-i filozófiát s az »antik filozófiát« igyekszik új életre kelteni. Emellett alkímiaival foglalkozik. Két munkája jelent meg: A régiek fizikája (Physique des anciens) és Levelek Egyiptom első isteneiről és királyairól (Lettres sur les premiers Dieux ou Rois d' Egypte). 1734. július 26-án halt meg, 86 éves korában.

Közéleti működésének fénypontja kétségtelenül erdélyi küldetése volt. E küldetés történetét írja meg Révérend — mindig harmadik személyben beszélve — a Mémoires történelmileg legértékesebb második részében. A forrásokkal¹⁹ összevetve, megállapítható, hogy Révérend ebben a részben nem távolodott el az igazságtól, ha természetszerűleg túlozza is tevékenységének jelentőségét. A lengyelországi francia követ, Béthune márk, Révérend abbét és egy normandiai nemes, Forvalt, 1677 februárjában küldi Erdélybe bor vásárlásának ürügyével. Feladatuk az volt, hogy Apafit rávegyék a bujdosók sokkal hathatósabb támogatására és elősegítsék a francia—erdélyi szövetség megkötését. Kétségtelen, hogy Révérendnek minden diplomáciai képességét igénybe kellett vennie, ha eredményt akart elérni. Erdély nem mert a Porta engedélye nélkül beavatkozni a császár elleni háborúba. Másrészt a bujdosók és a mindenható Teleki Mihály között nem volt zavartalan a viszony: a bujdosók nem akarták elismerni Telekit a magyar és erdélyi hadak fővezérének. Révérendnek és Forvaltnak sikerült elérniük, hogy az erdélyiek és a bujdosók követsége 1677. május 27-én aláírja a varsói szerződést.²⁰ Ebben a szerződésben Erdély és a bujdosók ígéretet tesznek, hogy egy 15 000 főből álló hadsereget állítanak fel, XIV. Lajos pedig kötelezi magát arra, hogy évente 100 000 tallér segélyt ad és francia tiszteket küld. A csapatok fővezére Teleki lesz, s ő marad akkor is, ha a törökök közbelépése miatt Erdély hivatalosan nem viselhet háborút Ausztria ellen. Ausztriával békét csak a francia király beleegyezésével köthetnek, viszont ha XIV. Lajos békét köt a császárral, törekedni fog arra, hogy Erdélyt és a bujdosókat is felvegyék a békébe. Ha ez nem sikerül, továbbra is fizeti a segélyt. Franciaország vállalja azt is, hogy a Portánál közbejár és támogatja Erdélyt.

Há tekintbe vesszük, hogy II. Rákóczi Ferencnek éveken keresztül sem sikerült a 18. század elejére már nagyon legyengült Franciaországot rávenni arra, hogy vele formális szerződést kössön, akkor a varsói szerződést a bujdosók és Erdély diplomáciai sikerének kell tartanunk. Az sem vitatható, hogy Révérendnek jelentős szerepe volt a szerződés megkötésében.

Erdély részéről mégis húzódott a szerződés ratifikálása egyrészt amiatt, mert a Porta még nem látta elérkezettnek az időt, hogy nyíltan kiálljon a magyarok mellett s nem adott engedélyt az erdélyiek beavatkozására, másrészt amiatt is, mert Teleki szeretett volna külön biztosítékokat kapni Franciaországtól. A bujdosók és a Boham vezette zsoldos csapatok hadi sikerei és a Béli-féle összeesküvés a megegyezés útját egyengették. Révérend kihasználta az erdélyi udvar hangulatváltozását: felajánlotta a francia zsoldos csapatok segítségét Béli ellen és Forval közreműködésével Telekivel külön egyezményt kötött. Mindezzel sikerült elérnie a varsói szerződés ratifikálását.

A nymwegeni béke után Révérend nehéz helyzetbe került: XIV. Lajosnak nem volt már szüksége a magyarországi »diverzióra«, esze ágában sem volt a varsói szerződést végrehajtani, sőt a Magyarországon harcoló francia zsoldos csapatokat vissza akarta hívni. Ugyanakkor fenn akarta tartani azt a látszatot, hogy a magyar felkelést támogatja. Boham csapatai közt Béthune márk utasítására lázadást szítottak, azok egyrésze átment Lengyelországba, a tiszteket viszont elfogták az erdélyiek. Révérendnek sikerült elérnie, hogy ezeket szabadon

¹⁹ Révérend küldetésére vonatkozó történeti anyag feldolgozva vagy kiadva: J. Hudita: Histoire des Relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie, au XVIIe siècle (1635 — 1683), Paris, 1927; u. ö., Répertoire des documents concernant les Négociations Diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle, Paris, 1926; uö., Recueil des documents concernant l'histoire des pays roumains, Jassy, 1929., ezenfelül Szilágyi Sándor és Gergely Sámuel közlései a Történelmi Tárban. Kézirat anyag párizsi Bibl. National-ban és a Fr. Külügyminisztérium Levéltárában (Coor. nol. Hongrie t. 2, 3.)

²⁰ Varsói szerződés, I. Erdélyi Országgyűlési Emlékek, XVI. 52. l., Tört.Tár. 1890 514 — 524. l.

bocsássák. A francia udvart viszont meg tudta győzni arról, hogy legalább formális elégtételt kell adnia Apafinak. Az ő javaslata is hozzájárult ahhoz, hogy a császárral kötött békeben XIV. Lajos megemlíti szövetségesei között Erdélyt is és ajándékokat küld a vezetőknek, akik egyéni érdekeiket mindenek fölé helyezték.

Révéréndnak sikerült jó kapcsolatokat teremtenie s úgy látszik, hogy a francia ügyesen be tudott illeszkedni az erdélyi viszonyokba. Papi mivolta egyáltalán nem akadályozta abban, hogy részt vegyen Apafi ivászataiban, s általában az erdélyi társaséletben. Jellemző, hogy még a Tekei Mihály környezetéhez tartozó emberek is jó véleménnyel voltak róla. Így például Absolon Dániel, aki követjárásai során közeli kapcsolatba került Révérenddal, azt írja róla Telekinek, hogy »Révérénd uram jólelkű ember«, vagy másutt mint »emberséges emberről« emlékezik meg róla.²¹

Egyébként Révérend Franciaországba való hazatérése (1680) után is érdeklődött a kelet-európai ügyek iránt. Amikor Pagnac bíboros mint XIV. Lajos rendkívüli követe 1693-ban Lengyelországba ment, Révérend tervezetet nyújtott be a francia külügyminisztériumnak, melyben azt javasolta, hogy a nehéz helyzetben levő ország számára Sobieskivel vásároltassanak gabonát s ellenszolgáltatásként bocsássanak rendelkezésére valamilyen birtokot Franciaországban.²² Sacy úgy emlékszik meg erről, mint Révérend egyik legnagyobb érdeméről: gabonát szerzett Franciaországnak válságos helyzetében. Egyébként Sacy rendkívül meggyerő képet fest Révérendről 1778-ban megjelent »Historie générale de Hongrie« című munkájában. »Franciaország — mondja —, amely követként kellett volna hogy alkalmazza, csak intrikusnak használta. Ez az abbé Rouenban született: élénk és lakonikus ékesszólással rendelkezett, amely egyenesen tartott a célnak és kihasználta a kedvező pillanatot; gyorsan fogta fel a dolgokat és világosan fejezte ki magát, a titkot fel tudta fedezni, de meg is tudta őrizni; a papi ruha katona bátorságát takarta.«²³

IV

A fentiekből világosan kiderül, hogy Révérend nemcsak diplomáciai tevékenységet fejtett ki, hanem tudományos érdeklődése is volt. Persze e tudományos érdeklődésének jelentőségét nem szabad eltúlozni. Egyébként a róla dicsérően megemlékező Sacy is megállapítja, hogy Descartes-nak hadat üzent, a horror vacuít hirdette s kereste a bölcsek követét. Feltehető azonban, hogy zűrzavaros tudományos elképzelései ellenére is meg tudta különböztetni a regényt a történelemtől. A Mémoires második része lényegében beszámoló saját diplomáciai működéséről, — tehát történelmi munka — az első rész viszont inkább regény. Mivel magyarázható Révérendnek ez a választása?

Nem kétséges, hogy itt a kor egyik irodalmi divatjának hatásáról van szó. A 17. század précieux irodalmában a gáláns szerelmi históriákat szerették történelmi keretbe foglalni s ezzel is emelni érdekességüket. A Zayde című regény szerzői — Segrais, Madame de la Fayette, La Rochefoucauld, Huet — 10. századi spanyol és mór harcosokat léptetnek fel művükben, de ezek úgy viselkednek, mint a 17. század legtokéletesebb »honnète homme«-jai, gáláns lovagjai. A valóságnak megfelelő történelmet a précieuse-ök elvetik. De Pure abbé »La Précieuse« című munkájában (1656-8) egyik szereplője szájába például a következő mondatot adja: »Megutáltam a historikus által irt történelmet«. E divat értelmében a Carte de Tendre Kínában is érvényes és teljes mértékben megengedhető, hogy Kara Musztafa nagyvezír gáláns lovag képében jelenjék meg. Egyébként ilyen gáláns hős válik Thököly Imréről is Préchac egyik 1686-ban megjelent kisregényében. A század vége felé, amikor a francia abszolút monarchia válsága mind nyilvánvalóbbá lesz és felderengenek a felvilágosodás jelei, a történelmi hűség — elsősorban Saint Réal regényeinek a hatására — nagyobb jelentőséget nyer, azonban a régi gáláns regények módszereit nem adják fel teljesen. Ebben az időszakban különösen elterjednek az apokrif emlékiratok. Ennek a műfajnak egyik legjelentősebb művelője egy jó tollú újságíró, pamfletista, Gatien Courtilz de Sandras, aki kiadja a Mémoires de Monsieur le Comte de Rochefort című munkát. Kortársa, Hamilton nagysikerű munkájának címe: Mémoires de la vie du comte de Grammont, contenant particulièrement l'histoire amoureuse de la cour d'Angleterre sous le règne de Charles II. Ez a mémoire-műfaj egyébként annyira elterjed, hogy 1771-ben már az elefántnak is lesznek emlékiratai (Mémoires de l'Éléphant, écrite sous sa dictée et traduite de l'indien par un Suisse).

²¹ Szilágyi S., Absolon Dániel külföldi követségei, Történelmi Társ., 1883, 32, 37.

²² Erről Chr. Faucher, Histoire du Cardinal de Pagnac, Paris, 1777, I. 75. l.

²³ Sacy, i. m. II. 362. l.

Ilyen körülmények között érthető, hogy miért választotta Révérend az apokrif emlékiratok formáját s miért állította be saját visszaemlékezéseit gáláns szerelmi történet keretébe: úgy gondolta, hogy ilyen módon szívesebben olvassa könyvét az Udvar és a Város, a korabeli olvasóközönség. Szerelmi történetében a preciozítás legelköpöztetebb kliséi kaptak helyet, olyan formák, amelyek nem illenek bele a korabeli erdélyi tarsadalomba. Bethlen Miklós átváltozik gáláns francia lovaggá, aki egyik ájulásból a másikba esik: örömben vagy bánatában egyaránt elájul. Jellemző, hogy Izabellát milyen lelkiállapotban akarja táncra kérni: »Én is közelgetni kívánván az ifjú és szép Ágneshez (az 1804-es fordítást követem, amely Izabellát átkeresztelte Ágnesnek), reszkettem és botorkáztam, úgy hogy alig vehettem lélegzetet is és mentől inkább igyekeztem előre menni, hogy hozzája közelíthessek; úgy tetszett, hogy annál inkább hátrálok; végtére egy oly szív dobogás jött reám, amilyent még soha életemben nem éreztem«. Mennyire Mlle Scudéry világába illik ez az elképzelés! Amikor Bethlen Barcsai udvarába került, nevelője, Szalay az ideális szerelemről így világosítja fel: »Hiszem nem véssen az Ember mindenkor minden személyt el, a kit szeret s úgy tetszik, hogy egy szeretet, a mely csak a kívánságának bé-teljesítését óhajtya, nem egyéb; hanem egy baromi szeretet, a mely nem érdemes egy emberséges ember nemesi érzéséhez. Az egymásnak meg-betsülését; — az akaratnak egységét, — a szívnek nyájasságát keresi a valóságos szeretet.« Az »honnète homme« — »emberséges ember« — nemes szerelmét Bethlen eszménynek fogadja el, de elismeri, hogy ez a finom udvariasság Erdélyben nem volt ismeretes. Az 1804-es fordítás ezt a megjegyzést nem közli, úgy látszik, a fordító sértésnek érezte azt a megállapítást, hogy Erdély nem volt a »fine galanterie« hazája. A gáláns világ hangulatába tartozik annak a három gyűrűnek a meséje is, amelyet Bethlen a dobozban talál. Ez az epizód nem Révérend találmánya, igen régi motívum, de mindenesetre alkalmas volt arra, hogy még a Manon Lescaut szerzője, Prévost abbé is felhasználja a »Mémoires et aventures d'un homme de qualité« című munkájában.

Nem szükséges itt felsorolni a gáláns szerelmi történet egyéb elemeit, amelyeket Révérend felhasznált. Érdekesebb azt megemlíteni, hogy ha Prévost abbé értelte is a regényes elemeket, a korabeli francia tudományos kritika annál kevésbé tette ezt. A könyvről két recenzió jelent meg 1737-ben: egyik a Journal des Savants-ban, a másik a Mémoires de Trévoux-ban, »Úgy látszik — írja a Journal des Savants kritikusa — nagyobb kelendőséget akartak biztosítani ezeknek az Emlékiratoknak vagy érdekesebbé akarták tenni azért, hogy a történelmi tényekhez olyan kalandokat kapcsoltak, amelyek mindenképpen regényeseknek tűnnek. Ez lesz talán az, ami legkevésbé fog tetszeni bizonyos olvasóknak.« Miután rövid összefoglalót ad és elismeri a történelmi részek érdekességét, befejezésül azt írja, »hogy a szerző nagyobb renddel is írhatott volna és kevesebb hiábavaló dologgal kellett támaszkodnia.«²⁴ A Mémoires de Trévoux kritikusa elvileg is foglalkozik a gáláns történet és a történelem összekeverésének kérdésével és hangsúlyozza, hogy »nem szabad összekeverni a történelmet (histoire) és az elbeszélést (historiette) és bár Caesarnak sok gáláns kalandja volt, mégsem látjuk, hogy ezt az összekeverést alkalmazta volna emlékirataiban.« Gúnyolódik azon a leírás on, melyet Révérend Izabelláról ad és azt a 17. század egyik gyenge költőjének, La Chapelle-nek a Pucelle-jében található ostoba leíráshoz hasonlítja (Du bout de ses deux manches Pendoient nonchalamment deux très-belles mains blanches).²⁵ Bayle felvilágosult nemzedékét már az igazi történelem érdekli s nem a gáláns mesék.

Igazságtalanok lennének azonban Révérend-dal szemben, ha csak ezt a nevenséges gáláns történetet látnók munkájában. Már említettük, hogy a második rész, amelyben küldetését írja le, történelmi értékű. Az első részben is vannak azonban olyan elemek, amelyek kiállják a kritikát. A Mémoires első része ismerteti Erdély történetét 1659-től kezdve. Révérend viszont csak 1677-ben került Erdélybe. Nyilvánvaló tehát, hogy az erdélyi tartózkodása előtti idők felelevenítésénél forrásokra kellett támaszkodnia. A szóbeli közlések mellett egyes kiadványokat vehetett igénybe. Erre utal az a tény, hogy általában helyesen említi ennek az időszaknak a történelmi eseményeit. A szövegelemzés kiderítette, hogy fő forrása Bethlen János »Rerum Transylvanicarum libri quator« című műve volt, amelyből még a Bethlen Jánosra vonatkozó személyes epizódokat, vagy a történelmi anekdotákat is átvette. Példaként hadd említsük meg, hogy Révérend ugyanúgy írja le Várad török általi elfoglalásának vagy Apafi fejedelemmé választásának történetét, mint ahogy azt Bethlen teszi.²⁶ Egyébként arra vonatkozólag, hogy Révérend kapcsolatban állt az erdélyi történetírással, érdekes adatot találtam a párizsi Nemzeti Könyvtár egyik kézirat-csomójában, amely az abbé sok levelét őrzi. (MS. 10.656). Egyik 1678. március 2-án Fogarásból

²⁴ Journal des Savants, 1737, 160. és köv. lap.

²⁵ Mémoires des Trévoux, 1737, 505. l.

²⁶ V. ö. Rerum Trans. 1663, 175–76. l. — Mémoires, I. 233. l.; Apafira: Rer. Trans. 246–48. l. — Mémoires, I. 258–60. l.

keltezett levelében, amelyet Nointel konstantinápolyi francia követhoz írt, a Bethlen Farkas vezette erdélyi küldöttséget ajánlja a követ jóindulatába. Az okmány érdekességére való tekintettel idézem az eredeti szöveget: »La famille de Messieurs Bethlen s'est rendue si considérable par les armes et par les lettres et si illustre dans la guerre et dans le conseil, que je ne doute point que Votre Excellence ne soit bien aise de trouver une occasion de rendre quelques services a Monsieur le Comte Volfgang Bethlen Chancelier de Transilvanie qui ne cede a aucun de ses ancestres dans l'exercice des vertus qui les ont rendus si recommandables. Je n'entreprendray point d'en faire l'éloge a Votre Excellence ce qui me seroit trop difficile mais il auroit esté a souhaitter que le livre que luy mesme a composé des Histoires de Hongrie et de Transilvanie eust deja pu voir la lumiere. Il auroit pu informer Votre Excellence des employes qu'il a eus sous les quatre ou cinq derniers Princes. Elle n'auroit pas eu aussy beaucoup de peine a juger que tous les estats de ce Royaume ayant resolu d'envoyer une celebre Ambassade a la Porte le Prince de Transilvanie n'auroit pu faire un choix plus digne pour porter le Titre de son Ambassadeur que celuy de la personne d'un si illustre Sujet. Ebből a levélből kiderül egyrészt az, hogy Révérend jól ismerte a Bethleneket, másrészt az is, hogy ismerhette Bethlen Farkas kézíratos Historiáját, amely csak később, a 18. század végén került kiadásra. Mindenesetre forrása csakis Bethlen János említett munkája lehetett. Emellett természetesen olvasta a Magyarországra vonatkozó francia nyelvű irodalmat, a különböző Gazette-eket és relationokat, főleg a szentgotthárdi csatával kapcsolatban.

A történelmi adatok mellett a Mémoires igazi értékét az erdélyi élet egyes vonatkozásainak bemutatása jelenti. Küldetése során Révérend éles szemmel járt az országban s feljegyezte az erdélyiek nyájasságát, vendégszeretetét, leírta táncukat, viseletüket, amely véleménye szerint Franciaországban is hatott, a román pásztoréletet, a transhumance-ot. Az erdélyi emlékiróknál, Apornál, Cseréinél, Bethlennél az erdélyi élet alaposabb ismertetését találjuk meg, de még sem érdektelenek Révérend megfigyelései, aki a külföldi szemével nézi a dolgokat s olyan vonásokat is észrevesz, amelyeket a hazaiak talán nem tartottak feljegyzésre érdemesnek.²⁷

V

Még csak egyetlen kérdésre kell választ adnunk: mi köze van magának Bethlen Miklósnak ehhez a Mémoires-hoz? Azt már leszögeztük újabb adatok alapján is, hogy a Mémoires szerzője nem Bethlen Miklós, viszont utaltunk arra is, hogy a munka egyes epizódjai valóban az ő életéből vették. Révérend nagyjából tájékozódva volt családi körülményeiről, tudta, hogy járt külföldön és főleg Franciaországban, tőle hallhatta Zrínyi halálának történetét, tudta róla, hogy a fogarasi börtönbe volt bezárva. Feltehető, hogy többször találkozott és beszélgetett vele, ha másért nem, már csak azért is, mert Bethlen ismerte Franciaországot és tudott franciául. Ezekből a beszélgetésekből ismerhette meg Bethlen életének egyes epizódjait s az erdélyi történelem sok vonatkozását. Vonzhatta Bethlenhez az a »franciás« életmód is, amelyet Emlékirataiban feljegyzett. Révérend állítása Bethlen franciás életmódjáról nem légből kapott s nemcsak azt a célt szolgálja, hogy ezzel közelebb vigye hőst a »fine galanterie« ideáljához. Az erdélyi kortársak is megemlékeznek Bethlen úgynevezett »franciaságáról«. Amikor például hazaérkezik Franciaországból, Kapi ezt írja egyik levelében Teleki Mihálynak: »Bethlen Miklós uram tegnap érkezék éppen. Francia minden öltözete, magaviselete, módja.«²⁸ Teleki Mihály pedig — az Önéletírás tanúsága szerint — Bethlent »franciának« nevezte. Egyik helyen Bethlen ezt írja: »Libertásomat megtartottam és conscientiam a voksolásban, melyet noha kevély contradicendi pruritusként tartott (t. i. Teleki) és szememben is mondotta: Te francia, örökké különös hosszú voksokat mondasz, quid quid agunt alii semper contrarius esto.«²⁹ Világos, hogy Teleki a »franciaságot« Bethlen szabadabb szellemére, vitatkozó, ellenkező természetére értette. Nem kétséges az sem, hogy Bethlen műveltségében megtalálhatók a korabeli haladó francia kultúra s elsősorban a cartesianismus elemei. Apáczai tanítványa, aki a külföldi egyetemeken is kapcsolatba került Descartes filozófiájával, csak néhány évvel Révérend Erdélybe érkezése előtt védte meg Csernátoni Pált a radnóti zsinaton azok ellen a vádak ellen, melyeket Topheus és Pósházi terjesztettek a Descartes filozófiáját tanító kiváló tanár ellen.

²⁷ A magyar etnográfusok és történészek gyakran használják fel Révérend megállapításait, melyeket az erdélyi emlékirókéival egyenlő értékűnek tartanak. Így Kővári L., A magyar családi és közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából, Pest, 1860, című munkájában és Radvánszky Béla, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Bp. 1879–96, c. művében stb.

²⁸ Teleki Mihály levelezése, szerk. Gergely S., III. 144. l.

²⁹ Önéletírás, 330. l.

Franciaország ismerete, a francia nyelvtudás, a franciás életmód voltak azok a vonások, amelyek Révérend-t arra indították, hogy Bethlent válassza az apokrif Mémoires írójának és főszereplőjének. Véleményünk szerint sokkal inkább ezek az okok indították Révérend-t e választásra, mint Bethlen Miklós politikai magatartása Franciaország irányában. Igaz, hogy Bethlen Miklós Franciaországból való visszatérése után összekötő szerepet játszott egyrészt Zrínyi Miklós és Grémmonville bécsi francia követ, másrészt ugyanazon követ és Apafi között, de titkos ügynöki szerepe elég hamar befejeződött. XIV. Lajos értesítést kapott Stockholmból, hogy Bethlen azt terjeszti: utasítása van a francia udvartól a magyarországi háború folytatására és Zrínyi megnyerésére. Grémmonville ezekután jónak látta Bethlent minél gyorsabban eltávolítani Bécsből.³⁰ Később még levelezik Apafi nevében a francia udvarral, részt vesz a murányi tervezet létrehozásában is, a külföldi figyelmét felhívja írásaival a magyarországi protestánsüldözésekre, de politikai téren — elsősorban a Béli-ügy miatt — mindinkább háttérbe szorul és el is szakad a francia orientációtól. Abban az időben, amikor Révérend Erdélyben tartózkodik, Bethlen minden igyekezete arra irányul, hogy tisztázza magát Apafi és Teleki előtt s arra törekszik, hogy távol tartsa magát a politikai szerepléstől. Egyébként a francia segítségről ekkortájt körülbelül ugyanolyan véleménye lehetett, mint Cserei Mihálynak: »A francia sokat ígér és keveset praestat; amíg ő dobol, elüti rajtunk a német«. Talán csak élete végén szánja rá magát a »Noé galambja« szerzője, hogy Erdélyt francia segéllyel próbálja kimenteni nyomorult helyzetéből. Az öreg Bethlen Miklós francia kapcsolataira azonban csak utalásaink vannak, eddig nem sikerült biztos adatokat szereznünk.³¹

Különös, de jellemző véletlen, hogy a Bethlen Miklós nevét viselő Mémoires, a magyar szabadságért sikra szálló, határozottan Habsburg-ellenes »Histoire des Révolutions de Hongrie« c. munkában is megjelent, a kuruc függetlenségi harc nagy vezetőjének, Rákóczi Ferencnek emlékiratai mellett. Révérend érdeme, hogy ez megtörténhetett. S nem utolsó sorban az ő érdeme az is, hogy munkájával sokkal megbízhatóbb képet adott Erdélyről és a bujdosók mozgalmáról, mint a korabeli más külföldi kiadványok.

³⁰ Bethlen francia kapcsolataira vonatkozólag I. Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium. XIX. Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia (1663–1671), red. dr. V. Bogisić, Zagrabiae, 1888: Pauler Gyula, Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése, Bp., 1876, I., valamint Hudita idézett munkáját.

³¹ Torma szerint Bethlen Miklós bécsi fogságának oka XIV. Lajos francia királlyal folytatott levelezése volt, kitől hazája sorsának jobbra fordulását várta s kihez egy »tervező iratot« is nyújtott be. L. Lukinich Imre: Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról, Irodalomtörténeti Közlemények, 1906, 81. l. — Bethlen János írta 1842. május 14-én Kerlésről Torma Józsefnek: »Még van nékem több efféle iratom archivumomba; nevezetesen kivált egy oly tervező irat, mely Bethlen Miklós cancellár és a francia udvar közt folyt az ifjabb Apafi Mihály ideje alatt«. L. Torma Károly: Két nevezetes okiratgyűjtemény nyomai, Századok, 1887, 349. l. — Ezek az iratok azonban valószínűleg a kerlési családi levéltárban pusztultak el 1843-ban. — Bethlen Miklós fogsága okául a Columba Noe című projectumot említi és a császárhoz intézett memoriale-jában a francia király ellen nyilatkozik: »Causa et occasio calamitatis meae est unum Projectum Pacis in anno 1704. ad legatos Anglicum et Hollandicum, pacis tunc inter divum Leopoldum et Hungaros et Transylvanos jam turbatos faciendae mediatores directum. Cuius projecti finis et intentio erat dictarum provinciarum, salva uti mihi videbatur Matte Augusti, ut ita per dictam provinciarum illarum pacem posset. S. Majestas omnes vires contra regem Galliae et ad monarchiam Hispanicam recuperandam convertere et sua imperia ac in illis meam etiam patriam et nationem foeliciter et tranquille possidere.« L. Lukinich: Bethlen Miklós bécsi fogságáról, Irodalomtörténeti Közlemények, 1911, 461. l.